

УДК 811.161.2'367.6

Д. В. Рязанцева,

аспірант

(Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди)

dryazantseva@mail.ru

СУБСТАНТИВНІ ВИХІДНІ ОДИНИЦІ ЯК ДЕРИВАЦІЙНА БАЗА КОМПАРАТИВНИХ ТА СУПЕРЛАТИВНИХ ФОРМ ПРИКМЕТНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті подано теоретичний опис процесу використання субстантивних вихідних одиниць як дериваційної бази компаративних та суперлативних форм прикметника української мови, описано механізм метафоризації семантики відносних прикметників, подано схему утворення форм граматичної категорії ступенів порівняння на базі субстантивних одиниць загальнонавчальної та спеціальної лексики. Проаналізовано роль нетипових словотвірних моделей у створенні граматичного значення оцінки, подано міркування про статус лінгвістичної категорії оцінки.

Мовні засоби вираження оцінки здавна привертають увагу вчених. Їх систематизація в українській мові дала змогу надати оцінці статус лінгвістичної категорії, що виражається одиницями всіх мовних рівнів. Лінгвістичні дослідження другої половини ХХ століття і початку ХХІ (праці В. Виноградова, Л. Щерби, Р. Якобсона, Н. Арутюнової, О. Вольф, Г. Золотової, О. Бондарка, О. Кубрякової, Ф. Бацевича, І. Вихованця, Н. Гуйванюк, А. Загнітка, Т. Космеди, О. Ремчукової, О. Халіман та ін.) скеровані на функціональне вивчення категорії оцінки в аспекті тлумачення закономірностей уживання мовних одиниць відповідно до конкретних (оцінних) цілей мовця, що характеризує оцінку як категорію прагматичну, дискурсивно зорієнтовану, а оцінні засоби – як носії прагматичного значення у комунікативному процесі.

Проблема оцінного зображення дійсності та її фрагментів завжди знаходилася в полі зору мовознавців. Завдяки загальній орієнтації сучасної лінгвістики на комунікативність, якій підпорядковуються інші функції мови – стилістична, естетична, емоційна, поетична, образотворча та ін., проблема мовної норми набула нового звучання та потребує нових лінгвістичних пошуків.

Виникає необхідність продовжити вивчення граматичних одиниць у різних функціональних стилях як засобів вираження оцінки, співвідносячи їх структурні особливості з комунікативним процесом, що викликає необхідність продовження розробки проблеми і зумовлює актуальність дослідження.

Мета цієї наукової розвідки – подати теоретичний опис процесу використання субстантивних вихідних одиниць як дериваційної бази компаративних та суперлативних форм прикметника української мови, визначити їх роль у створенні граматичного значення оцінки. Базою дослідження стали теоретичні праці О. Вольф, І. Кононенко, Т. Космеди, О. Ремчукової, О. Халіман та ін., а також академічні граматики української мови.

У процесі пізнання дійсності людина не тільки об'єктивістськи вивчає явища довкілля, а визначає певні відношення між собою і явищем дійсності, оцінює його значення в своєму бутті: добре / зле, шкідливе / корисне, гарне / погане та ін. Лінгвістична категорія оцінки має статус мовної універсали: "...навіть чи існує мова, якій не властиві уявлення про добре / погане" [1: 9]. В. Телія розуміє оцінне значення як "інформацію, що містить відомості про ціннісне відношення суб'єкта мовлення... до відповідної властивості позначуваного, що виокремлюється стосовно певного аспекту розгляду об'єкту" [2: 124].

Оцінка постає невід'ємним складником цілої низки категорій, що включають концепт оцінки у вираження власних функціонально-семантичних значень або ж формують останній на її основі. Серед усіх частин мови саме прикметник має найбільший оцінний потенціал, оскільки в предметній, соціальній та духовній сферах існує значно більше властивостей, якостей, прагматичних і емоційних оцінок, аніж самих предметів, подій, осіб, яким вони належать або номінально приписуються [3: 9].

У граматичній структурі сучасної української мови функціонують категорії, що "причетні" не до одного граматичного рівня, а до двох або й трьох, тобто вони є міжрівневими величинами. Міжрівнева граматична категорія – це категорія, що виявляє ознаки двох або більше граматичних рівнів [4: 139]. До таких категорій належать зокрема й іменникова морфолого-синтаксична категорія відмінка, дієслівна морфолого-синтаксична категорія валентності, дієслівна словотвірно-синтаксична категорія стану та ін. 3-поміж міжрівневих категорій вирізняється категорія ступенів порівняння, якій притаманні ознаки, пов'язані з граматичними морфологічним і синтаксичним самостійними рівнями мовної системи та словотвірним проміжним її рівнем. Дослідження граматичного рівня, передусім, стосуються актуальних проблем теоретичної морфології, синтаксису, а також словотвору та – додамо – прагматики. Категорія ступенів порівняння, як відомо, властива тільки якісним прикметникам.

На відміну від узуальних компаративних та суперлативних форм, що репрезентують категорію ступенів порівняння і утворюються від прикметників, можуть утворюватися й оказіональні форми, такі, що можуть мати за свою дериваційну базу не атрибутивні, а субстантивні вихідні одиниці. З позицій теорії дериваційних відношень такі похідні минають стадію прикметниковості і демонструють відносно елементарні формальні зв'язки, опосередковані проміжним (віртуальним, уявним) елементом, стадія

утворення так званого "нульового" ступеня порівняння відсутня, такі прикметники не зафіксовані у словниках. На думку Л. Пашко, новотвори варто групувати з урахуванням їхньої семантики, що дасть змогу "розмежувати оказіональні, потенціальні, оказіонально-потенціальні слова, визначити продуктивні та непродуктивні способи словотворення" [5: 89], тому наводимо основні групи субстантивних одиниць, згруповані за загальноновживаною та спеціальною лексикою, що слугують дериваційною базою компаративних та суперлативних форм прикметника: **загальноновживані одиниці**: 1) власні імена: *Я додав би віршами кілька слів про найвасилішого з Василів – музами натхненного фахівця, без семи літ генія – дрампісця.* (Г. Гайовий. Одна з 63 віншувальних сальв Василеві Фольварочному) [6: 74]; *То вони – найчервоніші, найленініші володарі кобур з револьверами. Їм не до графіту – кров'ю малювали.* (ЛЮ, 32 / 07, с. 4) [6: 88]. "Найленініший" – найвищий ступінь ознаки, пов'язаної з В. Леніним (найленініший – ленініший – Ленін); *Нащо вже фельдшер Губенко, він же Павло Михайлович, з Груні, щонайгруніший Грунчик, обізвався Вишнею.* (В. Затулівітер. Родиме) [6: 110]. "Щонайгруніший" – найвищий ступінь ознаки, пов'язаної із селом Грунь ("щонайгруніший" – "найгруніший" – "груніший" – Грунь); 2) назви явищ природи: *Бо лиш – немов тобі від мого болю життя солодше, і денніший день, і дощ доціший, і травніший травень* (В. Затулівітер) [6: 88]; 3) назви рослин: *І стала глибіша і свіжіша Качачо-гусяча ріка, Ожина стала ще ожіша* (М. Вінграновський) [7: 178]; 4) назви тварин, використані для якісної характеристики людини: *Там купка, там. Вже ціле гнойовище. І Наливайка ж видали свої. Такі орли, один орліший іншого* (Л. Костенко) [8: 202]; *От я свиня – то вже свиня! Од свиней свиніша* (П. Тичина) [9: 70]; 5) назви професій: *Баба Палажка, по-моєму, значно професоріша за самого професора* (Остап Вишня) [10: 301]; 6) назви фізичних якостей: *Щораз твердіша мого серця мова, Скупіший жест і рентгеніший зір* (Б. Нечерда) [11: 45]; 7) назви національної приналежності: *А він мене списом припер до намету та так свердлить мені у груді, щоб татари ж бачили, що він татаріший* (Л. Костенко) [8: 91]; 8) предмети, що використовуються у побуті: *Ми пропонуємо вашій увазі перелік найфішечних фішок цього року* (Новий канал: Гол, 24/12/11) [6: 75]. Найвищий ступінь ознаки, що стосується фішки (особливість, примітність, видільна ознака); **спеціальна лексика**: 1) професійні математичні терміни: *У нас же кожен має своє розуміння найаксіоміших аксіом...* (ПП, 29/95, с. 3) [6: 88]; 2) жаргонізми: *А капець усьому подибуємо на стор. 171... Ось вам це капецьніше місце на стор. 211: "Власниця квартири перехилиється через балкон"...* (ЛЮ, 5/08, с. 3) [6: 41]. Вищий ступінь порівняння того, що названо словом "капець" (Капецьніший – "капецьний" – капець); *До того ж Шарм-ель-Шейх – найтусовочніший курорт в Єгипті, нічне життя там просто вирує, на відміну від спокійної і розміреної Хургади* (ПіК, 22/04, с. 24) [6: 75]. Найвищий ступінь ознаки, вираженої прикметником "тусівковий" (тусовка – тусівковий – тусівковіший – найтусовочніший).

Дериваційною базою аналізованих морфологічних оказіоналізмів з огляду на теорію дериваційних зв'язків формально виступають іменники, про що свідчать і конкретні мовленнєві ситуації, у межах яких похідна і вихідна одиниці зазвичай репрезентують відповідні опозиції (порівн.: дощ – доціший; травень – травніший; татари – татаріший; орли – орліший; свиня – свиніший; професор – професоріший). Це, з одного боку, ще раз підтверджує думку О. Потебні, про те, що клас імен, із якого виділився прикметник, раніше відзначався "сильною атрибутивністю", завдяки чому від них навіть можна було творити ступені порівняння на зразок БЕРЕЖЇЕ, ЗВґРґЕ, СКОТґЕ – "іменник, будучи назвою певної субстанції, був водночас якіснішим, ніж зараз" [12: 37]. З іншого, – беручи до уваги, що деривація як процес утворення похідних одиниць не піддається безпосередньому спогляданню, оскільки відбувається у свідомості мовців, можна зробити припущення про наявність проміжної ланки в межах дериваційного кроку, що з позиції теорії дериваційних зв'язків і буде тим віртуальним елементом, який виникає під час установлення формальних зв'язків між похідною та вихідною одиницями: форма суперлатива / елатива ← форма компаратива ← прикметник, утворений від іменника (найчастіше виступає як віртуальний елемент, може бути відтворений за допомогою дериваційного аналізу, оскільки порушує правила утворення слів) ← іменник як дериваційна база прикметника та компаративної та / або суперлативної форми; професоріший ← [професорій] ← професор.

На думку О. Жижомі, причина активного створення інновацій полягає в тому, що "поети не знаходять у сучасному узуальному мовленні достатньої кількості сильних і влучних слів, які могли б повною мірою реалізувати їх творчий задум, і, відповідно, вдаються до творення нових слів, здатних яскравіше живописати зображувану картину. Створюючи найнесподіваніші та єдині у своєму роді вислови, автори поезій тим самим збагачують сучасне поетичне мовлення і демонструють величезні можливості української мови, її словотворчий потенціал" [13: 160]. Цієї думки дотримується й російський мовознавець Н. Епштейн: "Мова здатна охоплювати і підпорядковувати вихідним прагматичним установкам комунікації необмежену кількість лексичних одиниць, гранично прагнучи охопити всі сфери життя суспільства".

Сприймаючи оказіональні прикметники, реципієнт зберігає ту особливу художню інформацію про зображуване явище, на якій наголошує автор [13: 159]. Згідно із правилами сучасної української мови всі відносні прикметники позначають постійні, незмінні ознаки предметів, "ложки не можуть бути більш або

менш дерев'яними, паркани – найзалізнішими, а сік – більш або менш березовим" [14: 122]. Оскільки наведені вище прикметники, що утворилися на базі субстантивних вихідних одиниць, є відносними, то їх утворення суперечить чинним граматичним нормам української мови і призводить до певних змін у структурі слова. Відбувається розширення семантичного наповнення слів та звуження їх уживання у прямих значеннях, що призводить до нашарування переносних значень (метафоризації семантики відносних та присвійних прикметників) і, як наслідок, – набуття такими лексемами якісного оцінного значення і відповідної експресії. Граматичне значення завжди супроводжує лексичне [15: 8], тому у процесі утворення форм ступенів порівняння прикметників від іменників на основі невідповідності їх уживання нормам української мови, використанні нетипових словотвірних моделей породжуються оцінка й додаткова експресія, адже висловлюючи свою думку або розповідаючи про відповідні події тощо, людина не може абсолютно абстрагуватися від свого ставлення до висловлюваного і так чи так виражає свою оцінку, а закріплюючи за певним явищем слово, людина не тільки називає це явище, предмет, а в самому слові вже виражає і своє ставлення до нього: "Слова перебувають у безперервному зв'язку з усім нашим інтелектуальним та емоційним життям... Слово є одночасно і знаком думки мовця, і ознакою всіх інших психічних переживань, що входять у завдання і наміри повідомлення" [16: 21].

Прикметники, дериваційною базою яких стали різні групи субстантивних одиниць, відносимо до okazіонально-потенційних слів – мовленнєвих новоутворень, що містяться на межі між okazіональними та потенційними словами. Вивченню okazіональних та потенційних слів присвячені праці Б. Белової, М. Богданова, В. Лопатіна, Л. Шеляховської, О. Ханпіри, які відносять до okazіональних слів віддалені від узусу мовленнєві новотвори, створені з порушенням тих чи інших словотвірних законів або за непродуктивними словотвірними моделями, емоційно забарвлені, тісно пов'язані з контекстом, а до потенційних слів – мовленнєві новотвори, наближені до узусу, створені за високопродуктивними словотвірними моделями, не залежні від контексту, емоційно не забарвлені, стилістично нейтральні [5: 94].

Мовленнєві відхилення від норми розкривають природу і закономірності функціонування мови, напрямок змін, які вона переживає, вможливають відбиття фактичного стану мови на даному етапі її розвитку. Адже "граматичні інновації – лише один із засобів актуалізації граматичних значень – такого використання граматичної форми, що робить її експресивно (прагматично) або естетично вагомую" [15: 9].

Отже, у сучасній мові простежуємо тенденцію до використання нетипових словотвірних моделей. Ненормативне ступенювання форм прикметників та їх невідповідність граматичним нормам української мови відображає приховані мовні ресурси та можливості і є ефективним засобом породження семантики оцінки, демонстрації її градації у граматичній категорії ступенів порівняння.

Репрезентоване дослідження не вичерпує всього кола питань, пов'язаних із використанням граматичних категорій прикметників як засобу виникнення прагматичної інформації. Недослідженими залишаються питання щодо використання повних і коротких, нестягнених і стягнених форм прикметників для створення граматичного значення оцінки, що є перспективою цієї праці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки / Е. М. Вольф. – [изд. 2-е, доп.]. – М. : Едиториал УРСУ, 2002. – 280 с.
2. Телия В. Н. Семантика экспрессивности / В. Н. Телия // Семантические категории языка и методы их изучения : [тез. докл.]. – Уфа, 1985. – Ч. 1. – С. 120–131.
3. Кононенко І. В. Лексико-синтаксичний потенціал прикметника у слов'янських мовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.03. "Слов'янські мови" / І. В. Кононенко. – Київ, 2009. – 19 с.
4. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – Київ : Пульсари, 2004. – 400 с.
5. Пашко Л. Структурна характеристика авторських неологізмів-прикметників О. П. Довженка та їх роль у мовній підготовці студента / Л. Пашко // Гуманізація навчально-виховного процесу : [зб. наук. праць / гол. ред. В. Сипченко]. – Слов'янськ : Вид. центр СДПУ, 2005. – Випуск XXVIII – С. 88–96.
6. Нелюба А. М. Лексико-словотвірні інновації (2004–2006) : [словник] / А. М. Нелюба. – Х. : Майдан, 2007. – 144 с.
7. Вінграновський М. С. Вибрані твори / М. С. Вінграновський. – К. : Дніпро, 1986. – 463 с.
8. Костенко Л. В. Сад нетанучих скульптур / Л. В. Костенко. – К. : Радянський письменник, 1987. – 207 с.
9. Тичина П. Г. Вибрані твори / П. Г. Тичина. – К. : Дніпро, 1971. – 393 с.
10. Вишня О. Избранные произведения в трех томах / О. Вишня. – М. : Правда, 1967. – Том 2. – 464 с.
11. Нечерда Б. А. Вибрані твори / Б. А. Нечерда. – Одеса : Маяк, 2004. – 608 с.
12. Потєбня А. А. Мысль и язык / А. А. Потєбня. – К. : СИНТО, 1993. – 192 с.
13. Жижома О. Роль okazіональних прикметників у формуванні поетичного дискурсу / О. Жижома // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць] / [укл. А. Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – Вип. 18. – С. 156–161.
14. Ильясова С. В. Языковая игра в коммуникативном пространстве СМИ и рекламы / С. В. Ильясова, Л. П. Амири. – М. : Флинта, 2009. – 296 с.
15. Ремчукова Е. Н. Креативный потенциал русской грамматики / Е. Н. Ремчукова. – М. : Изд-во РУДН, 2005. – 329 с.
16. Виноградов В. В. Русский язык : Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. : Высш. школа, 1972. – 606 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Volf E. M. Funktsional'naia semantika otsenki [Functional Semantics of the Assessment] / E. M. Volf. – [izd. 2-e, dop.]. – Editorial URSS, 2002. – 280 s.
2. Teliia V. N. Semantika ekspressivnosti [The Semantics of Expressivity] / V. N. Teliia // Semanticheskie kategorii yazyka i metody ikh izucheniiia [Semantic Language Categories and Methods of their Learning] : [tez. dokl.] – Ufa, 1985. – Ch. 1. – S. 120–131.
3. Kononenko I. V. Leksyko-syntaksychnyi potentsial prykmetnyka u slov'ians'kykh movakh [Lexical and Syntactic Potential of the Adjective in the Slavic Languages] : avtoref. dys. na zdobytta nauk. stupenia doktora filol. nauk : spets. 10.02.03. "Slov'ians'ki movy" / I. V. Kononenko. – Kyiv, 2009. – 19 s.
4. Vykhovanets' I. Teoretychna morfologiiia ukrains'koi movy [Theoretical Morphology of the Ukrainian Language] / I. Vykhovanets', K. Gorodens'ka. – Kyiv : Pul'sary, 2004. – 400 s.
5. Pashko L. Strukturna kharakterystyka avtors'kykh neologizmiv-prykmetnykiv O. P. Dovzhenka ta ikh rol' u movnii pidgotovtsi studenta [Structural Characterization of the Authorial Neologisms-Adjectives by O. P. Dovzhenko and their Role in the Student's Language Training] / L. Pashko // Gumanizatsiia navchal'no-vykhovnogo protsesu [Humanization of the Educational Process] : [zb. nauk. prats'] / [gol. red. V. Sypchenko]. – Slov'yans'k : Vyd. tsentr SDPU, 2005. – Vypusk XXVIII. – S. 88–96.
6. Neliuba A. M. Leksyko-slovotvirni innovatsii [Lexical and Derivative Innovations] (2004-2006) : [slovnnyk] / A. M. Neliuba. – KK. : Maidan, 2007. – 144 s.
7. Vingranovs'kyi M. S. Vybrani tvory [Selected Works] / M. S. Vingranovs'kyi. – K. : Dnipro, 1986. – 463 s.
8. Kostenko L. Sad netanuchykh skulptur [The Garden of the Unmelting Sculptures] / L. V. Kostenko. – K. : Radians'kyi pysmennyk, 1987. – 207 s.
9. Tychyna P. G. Vybrani tvory [Selected Works] / P. G. Tychyna. – K. : Dnipro, 1971. – 393 s.
10. Vishnia O. Izbrannye proizvedeniia v triokh tomakh [Selected Works in Three Volumes] / O. Vishnia. – M. : Pravda, 1967. – Tom 2. – 464 s.
11. Necherda B. A. Vybrani tvory [Selected Works] / B. A. Necherda. – Odesa : Maiak, 2004. – 608 s.
12. Potebnia A. A. Mysl' i yazyk [The Thought and the Language] / A. A. Potebnia. – K. : SINTO, 1993. – 192 s.
13. Zhizhoma O. Rol' okazional'nykh prykmetnykiv u formuvanni poetychnogo dyskursu [The Role of the Occasional Adjectives in the Formation of the Poetic Discourse] / O. Zhizhoma // Lingvistychni studii [Linguistic Studios] : [zb. nauk. prats'] / [ukl. A. Zagnitko (nauk. red) ta insh.]. – Donetsk : DonNU, 2009. – Vyp. 18. – S. 156–161.
14. Iliasova S. V. Yazykovaia igra v kommunikativnom prostranstve SMI i reklame [The Language Game in the Communicative Space of the Media and Advertising] / S. V. Iliasova, L. P. Amiri. – M. : Flinta, 2009. – 296 s.
15. Remchukova E. N. Kreativnyi potentsial russkoi grammatiki [The Creative Potential of the Russian Grammar] / E. N. Remchukova. – M. : Izd-vo RUDN, 2005. – 329 s.
16. Vinogradov V. V. Russkii yazyk : Grammaticheskoe uchenie o slove [Russian Language : The Grammatical Study of the Word] / V. V. Vinogradov. – M. : Vyssh. shkola, 1972. – 606 s.

Матеріал надійшов до редакції 21.01. 2013 р.

Рязанцева Д. В. Субстантивные исходные единицы как деривационная база компаративных и суперлативных форм прилагательного украинского языка.

В статье представлено теоретическое описание процесса использования субстантивных исходных единиц как деривационной базы компаративных и суперлативных форм прилагательного украинского языка, описывается механизм метафоризации семантики относительных имен прилагательных, дается схема образования форм грамматической категории степеней сравнения на базе субстантивных единиц общеупотребительной и специальной лексики. Анализируется роль нетипичных словообразовательных моделей в создании грамматического значения оценки, представлены размышления о статусе лингвистической категории оценки.

Riazantseva D. V. Substantive Basic Forms as the Derivational Basis of the Comparative and Superlative Degrees of Comparison of the Adjective in the Ukrainian Language.

The theoretical description of the process of using the substantive basic forms as the derivational basis of the adjective comparative and superlative degrees of comparison in the Ukrainian language is given in the article. The mechanism of the metaphorization of semantics of relative adjectives is described and the scheme of forming the grammatical category of the degrees of comparison on the basis of the substantive items from the commonly used and special lexis is given. The role of the atypical derivational models in the forming the grammatical evaluative meaning has also been analyzed in the article. Reflections on the status of the linguistic category of assessment and on the status of the grammatical category of the degrees of comparison are represented too.